

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В СИНТАКСИСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2'366

М. Я. Плющ

СИНТАКСИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ПРИКМЕТНИКА У ПРЕДИКАТИВНІЙ ФУНКЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню відмінкових форм прикметника у предикативній функції. З'ясовано особливості вживання форм називного й орудного відмінків у позиції предиката якості зі зв'язкою *бути* та іншими зв'язками, які деталізують модальні відтінки та часові параметри приписуваних предметам ознак і властивостей.

Ключові слова: предикат, предикат якості, предикат компаративної семантики, іменний присудок, зв'язка, транспозиція.

Сучасна лінгвістика на перше місце висуває проблеми семантики і синтаксису, у сфері яких реалізуються найбільш узагальнені, універсальні закономірності мови [1]. Функціональний ярус синтаксичної семантики базується на фундаментальних морфологічних категоріях та граматичних способах використання морфологічних форм лексично повнозначних слів, засобах службових слів, зумовлених особливостями граматичного ладу конкретної мови. Особливий науковий інтерес викликають синтаксичні елементи значень відмінкових форм іменних частин мови, у дослідженні яких застосовується семантизований синтаксичний критерій виявлення основних та вторинних функцій.

Як відомо, свою номінативну функцію (вираження постійної ознаки предмета) прикметник реалізує через зв'язок з іменниками – назвами предметів, явищ, іншого субстанціонального змісту. Традиційно його основну синтаксичну функцію характеризують як атрибутивну: прикметник виражає ознаку предмета через атрибутивні відношення, що формуються на основі прислівного зв'язку з іменником [5, 7].

Прикметник відрізняється від дієслова тим, що виражає непроцесуальну й атемпоральну ознаку предмета. Але якісним прикметникам властива також ознака процесуальності, на відміну від відносних прикметників, які виражають значення відношень [6, 31].

Дослідники вторинних функцій прикметників (О. М. Пешковський, А. П. Грищенко, І. А. Пасічник та ін.) наголошують на особливостях уживання їх у ролі присудка. Відомі також розвідки, у яких з'ясовується вториннопредикативна функція прикметників [9].

Предикативна функція прикметника (як і інших іменних частин мови) є вторинною, яка зумовлює категорійну трансформацію та зміщення функціонального діапазону його відмінкових форм і засвідчує *синтаксичний перехід* (транспозицію) до дієслів. На відміну від російської мови, в якій у позиції присудка (іменної частини його) відбулася нейтралізація морфологічних прикметникових ознак (зокрема у короткій формі, що стала незмінною і закріпилася в ролі присудка, а також у формах вищого і найвищого ступенів, що перейшли до прислівників), в українській мові, за словами І.Р.Вихованця, відбулася тільки *функціональна нейтралізація* граматичних категорій прикметника, не досягши їхнього формального усунення [4, 125-126]. Унаслідок трансформацій у російській мові, за незначними винятками, наявна потрійна кореляція присудкових прикметникових форм: коротка / повна називного відмінка, повна форма орудного (*Ребёнок был послушен / послушный / послушным; Соседка оказалась хитра / хитрая / хитрой*) [11, 289]. В українській мові коротку форму зберегли лише окремі прикметники (*дрібен, жив, здоров, зелен, весел, рад, повен, ясен* тощо), а в іменній частині складеного присудка наявна кореляція двох повних форм прикметників – називного й орудного (*Хлопець слухняний; був слухняний; був слухняним; Робота корисна; була корисна; була корисною*).

Прикметники як клас ознакових слів здатні виражати предикати якості, позначаючи семантику статичної характеристики суб'єкта або ознаки чи властивості предмета на основі порівняння (компаративні предикати). Оскільки семантична і валентна природа предиката зумовлена належністю предикатного знака до лексико-граматичного класу слів [3, 121-122], то представлений у структурі речення прикметник у ролі іменної частини складеного присудка репрезентує статус предиката, який полягає в оцінці статичних властивостей (ознак) предметів дійсності. Наприклад: *Не всі на світі радоці священні...* (В. Симоненко); *Ні, забуття не дасть*

мені сама природа... Нехай вона і дивна, й молода, Але її краса і врода Твою красу і вроду нагада (О. Олесь); *Іван Мовчить. Думки тепер тернові. І лиш бринить як болісна струна: а як Маруся, як же там вона? ... Та як, нічого. Нарікати гріх. Хіба вже я нещасніша за всіх?* (Л. Костенко).

Предикат пропозиції як узагальнений абстрактний концепт, або концептуальна модель ситуації, є семантичною сутністю мови, узагальненою у структурних схемах речення [12, 311]. Типовими структурними схемами речень з предикатом якості є контрукції, у яких позицію предиката займає словоформа прикметника у називному чи орудному відмінку, яка репрезентує разом із дієслівною зв'язкою ознаку (властивість), приписувану мовцем суб'єктові у часових параметрах на основі суб'єктивної оцінки.

Предикативний прикметник пов'язується з підметом насамперед за допомогою абстрактної зв'язки *бути* (*бувати*), яка виражає граматичні значення способу, часу й особи або роду і числа, які формально обслуговують предикативний зв'язок координації головних членів.

У формі теперішнього часу зв'язка *є* (*єсть*, *суть*) здебільшого опускається (нульова), а позицію іменної частини займає форма називного відмінка. Наприклад: *А пожаліти – ще не любити. Сльози – солоні на смак* (Г.Чубач). *Живи, народе мій! – ти ж бо єсть невмирущий* (П.Тичина).

Семантика структурної схеми ад'єктивних речень $N_1 - Adj_1$ – це позначення постійної якісної ознаки чи властивості предмета. Предикат якості реалізується у формі іменного складеного присудка, ідентичній формі підмета, функціонально маркованої засобом порядку головних членів речення. Підмет передує присудкові. Зв'язка *бути* представляє присудок у всій парадигмі, властивій дієслову у формах дійсного, умовного і наказового способів та всіх часів дійсного способу. Наприклад: *Повітря духмяне, тепле* (Є.Гуцало). *Спокуса була надто велика ..., дівчина аж ніби захлиналася, заходила від передчуття свободи* (Н.Бічужа). *Сміх буде, плач буде перламутровий* (П.Тичина). *У інший час посватався б ти, дзуськи, Жених у неї був би привозний. Тепер твої всі Гальки й всі Мариськи...* (Л.Костенко). – *Будь, Зіночко, здорова і щаслива* (І.Світличний).

Н.Д.Арутюнова таку модель речення вилучає з конструкцій, що виражають буття, наявність, існування, зокрема у випадку характеристики фізичного стану чи явища природи. Наприклад: *Часи були непевні, лиховісні* (Л.Костенко). *Ніч була глибока і сива. Ніч була терпка, як слива* (І.Жиленко). Вибір варіантної форми – орудного відмінка – в ад'єктивних реченнях зумовлений кількома чинниками: семантикою предиката, формою зв'язки *бути* та інших дієслів, що виступають у ролі зв'язки (*стати*, *ставати*, *зостатися*, *здаватися*, *робитися*, *зробитися*), уведенням подвійних зв'язок (*хочу бути*, *могла бути*, *хотів стати* тощо), інверсійним порядком присудка в реченні, уведенням до його складу локалізатора або об'єктного компонента. Загалом семантика структурної схеми ад'єктивних речень $N_1 - Adj_5$ не відрізняється від $N_1 - Adj_1$, якщо виражає власне кваліфікаційне значення предметів, явищ, подій. Однак В.В.Виноградов виокремив з-поміж ад'єктивних речень таксономічно-кваліфікувальний тип, якому властивий предикат, що виконує функцію виділення з певної множини осіб чи предметів одного елемента за якоюсь відмітною стійкою ознакою. Цю функцію здатні реалізувати прикметники, в змісті яких наявна сема “несхожий на інших”, “становить виняток”, “заслужує на особливу увагу” тощо (*винятковий*, *відмітний*, *грандіозний*, *надзвичайний*, *незвичайний*, *особливий*, *оригінальний*, *панівний*, *своєрідний*, *унікальний* та ін.). Наприклад: *Фрески та мозаїка Софії унікальні* (Журн.). *У Тоні з батьком дружба своєрідна, без ніжностей зайвих* (О.Гончар). *Висота, оточена з трьох боків... річками, була панівною в цій місцевості* (Я.Качура).

Виділюваність особи чи предмета з множини інших може бути реалізована засобом уведення до підмета означення або іменникового компонента – узагальненої назви: *людина*, *жінка*, *чоловік*, *фігура*, *штука*, *річ* та ін. Наприклад: *Кримська природа виняткова* (Газ.). *Він [Сковорода] був на свій час широко освіченою, енциклопедичною людиною* (П.Тичина). *Пан Густав Трацький був зовсім своєрідна і немаловажна фігура* (І.Франко). *Найкраща ти з усіх жінок на світі* (Леся Українка).

Важливою ознакою таксономічних предикатів є якісна характеристика предмета не в реальній ситуації «тут зараз», «у минулому», «надалі», а ідентифікація за визначальною ознакою. Якщо характеризується фізичний стан людини, а позицію підмета займає абстрактний іменник, то переважає у предикативній функції форма орудного. Наприклад: *Охмеління було занадто сильним, і тим болючішим було протверезіння* (І.Цюпа). *Радісним було йому й перше знайомство з міськими людьми* (В.Підмогильний). Так само в ад'єктивному реченні (зокрема з присудком, вираженням займенниковим прикметником) домінує форма орудного, що приєднується

зв'язкою *бути* в умовному та наказовому способах. Наприклад: *Ти [мова] є Вічність. Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого. Тож будь такою і будь вічно, мово рідна! А з тобою будемо вічними і ми!* (С.Плачинда). *Коли б трішки, хоч трішки поїсти, і він був би щасливим!* (І.Багряний).

Великою мірою вибір відмінкової словоформи зумовлений семантикою допоміжного дієслова-зв'язки. Відмітною рисою української мови є надання переваги орудному, що генетично пов'язаний із давнім *орудним перетворення*, який, на думку О.О.Потебні, об'єднувався з орудним способом дії у разі часткового збігу субстанцій [10, 456]. У працях О.М.Пешковського, К.І.Ходової давнє значення «перетворення» кваліфіковано як особлива синтаксична одиниця – орудний перетворення [8, 285-286; 13, 181-188]. Наприклад: *Коли згинув чорнобривий, То й я погибаю. Тоді неси мою душу Туди, де мій милий; Червоною калиною постав на могилі* (Т.Шевченко). *Потерчата, засвітіте каганчата!.. Перекиньтесь блискавками над стежкою* (Леся Українка).

У сучасній українській мові це значення частково збереглося в окремих дієсловах неповної семантики, що приєднують іменну частину присудка, виражену іменником. Орудний предикативний прикметника та прикметникової форми займенника у ролі іменної частини складеного присудка пов'язується з дієслівними зв'язками *стати* (*ставати*), *зостатися* (*зоставатися*), *робитися* (*зробитися*), *здаватися* зі значенням “робитися яким-небудь, набуваючи певних властивостей, якостей, ознак, якогось вигляду” (СУМ, Т.VIII, IX). Форма називного відмінка уживана рідко, наприклад: *Буланого Наталка розмалювала так, що з буланого він став муругий, як зебра* (І.Багряний). *Панти стали наполовину тонші, та зате були уже тверді, як кістка, і чистенькі, оксамитні зверху* (І.Багряний). Переважає орудний предикативний, якщо позначає видозміну, перетворення, набування предметом нових властивостей, рис тощо. Наприклад: *Відчув [Гнат], як спадає йому на серце тихомирний спокій... Обкурене порохом його лице стало ясним* (П.Панч).

Орудний у поєднанні зі зв'язкою *стати* (*ставати*) конкурує з називним і переважає, оскільки ця зв'язка містить сему видозміни ознаки в усіх часових параметрах. Наприклад, у минулому: *Коси білими стали Від яскравості зим* (Г.Чубач); у майбутньому: *Я буду соняшник любить, допоки світ не стане чорним* (Г.Чубач); у теперішньому: *Я спиняюсь на вулиці під тіннями наших ясенів... Тут я одразу стаю меншим. Світ стає більшим* (М.Стельмах). Переважає орудний предикативний у препозиції: *Стало пахучим і свіжим повітря після грози* (А.Шиян).

Дієслівна зв'язка *робитися* (*зробитися*) додатково передає значення перетворення – “ставати яким-небудь, набувати нових властивостей, якостей, ознак, якогось вигляду”, але предикативний прикметник (займенник) може стояти і в називному відмінку. Пор. наприклад: *І зробився я знову незримий Та й пропхався у палати* (Т.Шевченко). *Тіні надворі робилися довгі, швидкі й скороминущі* (Ю.Смолич). *І душа ніжнішою стає* (В.Симоненко). *Дражливий [Гриць] став... Такий зробивсь, не прозирнеш у душу. Якийсь чужий* (Л.Костенко). Можна вжити *став* *дражливий* (*дражливим*), *чужий* (*чужим*), тобто зробився іншим за своєю поведінкою, сутністю, «заховався в собі». Ці значення закладено в дієслові “зробився”, а прикметник разом із ним передає набування ознаки.

Близькими до дієслівних зв'язок *стати*, *ставати* є дієслова *зоставити* (*зоставляти*), *залишатися* (спричинити певний стан; залишатися у певному стані протягом якогось часу), *здаватися*, які приєднують переважно форму орудного. Наприклад: *А я все залишався б їй [коханій] вірним* (О.Гончар). *Після темного і вогкого тунелю парк, що розкинувся біля мосту, здавався звабним і привітним* (І.Цюпа). *Веселеє колись село чомусь тепер мені здавалось темним і німим* (Т.Шевченко). *Було просто чудом, що вона зосталася жива (живою) серед цієї руйни* (Г.Хоткевич). На змінену ознаку вказують детермінанти-темпоративи «колись» – «тепер»: *І світ великий видасться ще більшим* (Г.Чубач). Отже, дієслова-зв'язки *вважатися*, *називатися*, *почуватися*, *зоставатися* поєднуються зі словоформою орудного як валентно зумовленою їхнім змістом: *А якби почули, що він, одинокий, Співа на могилі, з морем розмовля, Дурним би назвали* (Т.Шевченко). *Довкола панувала така тиша, якої ще ніколи не було в нашому класі, що вважався найбільш дисциплінованим у всій школі* (Л.Смілянський). *Безмежно щасливим почував себе Ярьсько* (О.Гончар) (= почувався безмежно щасливим). *Я сто років зостанусь молодою Під непривітним небом голубим* (Г.Чубач).

Форма орудного можлива у поєднанні з модальною зв'язкою *можна*, *треба*, *хотіти*, після якої стоїть зв'язка *бути*. Наприклад: *То як же ви на смерть отут стояли?! Стоять на смерть – це ж треба бути живим!* (Л.Костенко). *Найперше – ніж мусить бути гострим* (І.Багряний). *Його [Воеводи] люди, хоч як їм важко бувало, ніколи не хотіли бути нещасливими*

(П.Загребельний). *Люди – прекрасні. Земля – мов казка... Вона нас цупко трима. І хочеться бути дужим* (В. Симоненко).

Активну реалізацію можливих чи необхідних зв'язків прикметник набуває у вторинних функціях – вираження предиката якості в елементарному простому реченні або в семантично ускладненому реченні як другорядний предикат. На своєрідність функції прикметника з залежною словоформою іменника привернув увагу О.О.Потебні, який зазначав: «Основний фон (тіло) речення полягає в узагальненні прикметника, його мислимості в предметі, однак нове значення орудного дещо віддаляє прикметник від предмета: *высок ростом*» означає що висота полягає в зрості і разом з ним відноситься до підмета» [Потебня 1958, с.464-465].

Функція прикметникового присудка типу *високий ростом, добрий серцем, хоробрий вдачею, (хоробрий на вдачу)* та ін. ґрунтується на процесові транспозиції прикметника до класу дієслів, адже дієсловам властиво виражати стан людини чи природи за допомогою приєднання залежної словоформи іменника у називному чи орудному відмінку. Наприклад: *Артемон невдоволено поглянув на батька: – Чого це ви шнуркуєте босим?* (М.Стельмах); *От хто веселий, так оцей Лесько... Бо як приніс на світ йогого бузько, то так і виріс наймитом хлопчина* (Л.Костенко).

Напівпредикативна функція прикметникового звороту спричинює виділення його в самостійну синтагму. Пор.: *Ти пам'ять свою кохаєш. Щасливий будь нею.* (Л.Костенко) і конструкцію з напівпредикативною функцією орудного: – *Наш гетьман, власттю високий, такий наказ читати повелів!* (Л.Костенко).

Відокремлене предикативне означення може поєднуватися з будь-яким членом речення, вираженим іменниковим, займенниковим, субстантивованим словом. Предикативне означення не вступає в підрядний зв'язок узгодження. Семантично пов'язуючись із другорядним предикатом ситуації, подібно до основного предиката, воно координує свою форму з підметом основного предиката або корелює з формами непрямих відмінків інших членів основної частини як другорядний предикат.

Отже, прикметник у предикативній функції транспонує категорійне значення класу ознакових слів до дієслова (як основного мовного знака для вираження предиката) не самоостійно, а разом зі зв'язкою *бути* або іншими, що увиразнюють модальний план представлення мовцем ситуації. Прикметники закріплені за структурними моделями речень із предикатом якості і частково із семантикою компаративності. Це визначає переважання конструкцій з одновалентним предикатом, який на формально-синтаксичному рівні експлікують в іменній частині якісні або відносно-якісні прикметники. Компаративні предикати у структурі речення частіше можуть відкривати, крім позиції суб'єкта, ще й об'єкта, що зумовлено семантикою прикметника та характером відображуваної ситуації. Вибір відмінкової форми прикметника – називного чи орудного – залежить від граматичної семантики: статичну ознаку зі зв'язкою *бути* передає називаний відмінок, а змінену ознаку – орудний. З іншими зв'язками названі форми прикметників варіюють, а так само на вибір синтаксичної форми впливає препозиція присудка та часова перспектива висловлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М., 1999. – 896 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М., 1947. – 784 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Вихованець І., Городенська К. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398 с.
5. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К.: Наукова думка, 1978. – 207 с.
6. Лаенко Л. В. Категорія признака в научному пространстві сучасного гуманітарного знання / Л. В. Лаенко // Вестник ВГУ. Серія Лінгвістика і міжкультурна комунікація. – 2002. – № 32. – С. 26–32.
7. Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. А. Пасічник. – К., 1998. – 16 с.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [6-е изд.] – М.; Л.: Учпедгиз, 1938. – 451 с.
9. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний – комунікативно-прагматичний аспекти): навч. посібник / М. Я. Плющ. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 92 с.
10. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 2 т. / А. А. Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
11. Русская грамматика : в 2-х т. – М.: Наука, 1980.
Том 2. : Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 709 с.

12. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика /Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
13. Ходова К. И. Творительный превращения и сравнения / К. И. Ходова // Творительный падеж в славянских языках / Под ред. С.Б.Бернштейна. – М., 1958. – С. 181–188.

Статья посвящена исследованию падежных форм имени прилагательного в предикативной функции. Выявлены особенности употребления форм именительного и творительного падежей в позиции предиката качества (частично и компаративного) при связке *быть* и других связках, детализирующих модальные оттенки и временные параметры приписываемых предметам признаков и свойств.

Ключевые слова: предикат, предикат качества, предикат компаративной семантики, сложное именное сказуемое, связка, транспозиция.

The article is dedicated to exploring of grammatical case form of adjective in predicative function. The features of usage forms nominative and ablative cases as predicate of quality with link-verb *to be* and other link-verbs that detail the nuances of modality and time parameters of attributed to the subjects characteristics and properties are found out.

Key words: predicate, predicate of quality, predicate of comparative semantic, link-verb, transposition.